

بازنمود فرهنگ تشیع در کتیبه‌های پیشاصفوی یزد

* میثم صادقی تورانپشتی

** یحیی میرحسینی

*** علی محمد میرجلیلی

چکیده

گرایش به مذهب شیعه و محبت نسبت به اهل بیت در خطه یزد، از سابقه‌های طولانی برخوردار است و پیشینه آن به قرون نخست هجری بازمی‌گردد. مطالعاتی که تاکنون درباره پیشینه گرایش به تشیع در یزد انجام شده، بیشتر بر پایه منابع و متون تاریخی استوار بوده است. اما آنچه کمتر مورد توجه بوده و می‌تواند زاویه دید جدیدی به شمار آید، التفات به کتیبه‌هاست که می‌تواند این موضوع را با کمترین سوگیری و مداخله بازتاب دهد. کتیبه به مثابه یک رسانه، بسیاری از مسائل فرهنگی دوران شکل‌گیری خود از جمله باورها و ارزش‌ها را نمایان می‌کند؛ از همین رو پژوهش حاضر کوشیده است با شناسایی و گونه‌شناسی مضامین شیعی به کار رفته در کتیبه‌های پیشاصفوی یزد، نمودهای فرهنگی مذهب تشیع در آنها را مورد مذاقه قرار دهد و به هشت گونه بازنمود مضامین شیعی در عصری که هنوز شیعه، به عنوان مذهب رسمی و حکومتی ایران در نیامده بود، دست یابد. روش پژوهش در این نوشتار، توصیفی - تحلیلی است و در گردآوری داده‌ها، ترکیبی از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی مورد اتمام بوده است.

واژگان کلیدی

فرهنگ شیعی، کتیبه‌های شیعی، یزد پیشاصفوی، نمودهای فرهنگی شیعی.

* دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، میبد، ایران. (نویسنده مسئول)

sadeghi.mehr70@gmail.com

mirhoseini@meybod.ac.ir

almirjalili@meybod.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۱۶

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

*** استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۱

مقدمه

استان یزد از دیرباز محلی برای سکونت پیروان ادیان و مذاهب مختلف بوده و وجود ابنیه‌ای همچون آتشکده، کنیسه، کلیسا و مسجد در این استان، شاهد صدقی بر این مدعاست. در میان ادیان و مذاهب مختلف، گرایش به مذهب شیعه نیز در یزد، پیشینه‌ای طولانی دارد و سابقه آن را می‌توان در هجرت تاریخی حضرت رضا علیه السلام از یزد و مسیر تاریخی فارس به خراسان و مهاجرت گروه‌هایی از سادات به ایران پی‌جویی نمود.^۱

عامل دیگری که یکی دو سده پس از این در رشد تشیع در یزد نقش به‌سزایی داشت، فرمانروایی خاندان شیعی آل کاکویه (ح. ک: ۳۹۸ - ۵۳۶ ق) در نواحی مرکزی ایران بود. این خاندان یکی از خاندان‌های دیلمی برآمده از سلسله آل بویه بود و به لحاظ مذهبی، شیعه به‌شمار می‌رفت.^۲ اقدامات فرهنگی و آثار خیر فرمانروایان این سلسله پس از گذر حدود هزار سال، هنوز در نواحی مختلف خطه یزد پابرجاست و نام حاکمان و سرهنگان این سلسله بر کتیبه‌های متعدد این منطقه برجای مانده است.^۳ پس از آل کاکویه تا روزگار برآمدن حکومت شیعی مذهب صفوی، به ترتیب اتابکان (ح. ک: ۵۳۶ - ۷۱۸ ق)، آل مظفر (ح. ک: ۷۱۸ - ۷۹۵ ق) و حکام تیموری (ح. ک: ۷۹۵ - ۸۵۶ ق) بر یزد فرمان می‌راندند و اگرچه حاکمان یزد در این دوران، رسماً سنی مذهب بودند، اما هیچ‌گاه سیاست مذهبی تندی علیه شیعیان به کار نبستند. در این دوران یزد یکی از مراکز عرفان و تصوف با ویژگی سنی دوازده امامی^۴ بود و حضور مشایخ تصوف و

۱. جعفریان، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*، ص ۲۲۴؛ اسماعیلی و منتظرالقائم، «تاریخ تشیع در یزد از آغاز تا قرن هفتم»، *فصلنامه علمی شیعه‌شناسی*، ش ۳۷، ص ۲۳۴ - ۲۰۱.

۲. قزوینی رازی، *النقص*، ص ۲۲۵.

۳. از جمله فرمانرویان این دودمان نام «شمس‌الدوله ابی‌علی هزارسب بن ابی‌الحسن نصر بن الحسن بن فیروزان» بر کتیبه گنبد علی ابرکوه (افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ص ۳۵۹ و ۶۱۰؛ بلر، *نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین*، ص ۱۹۴؛ قوچانی، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، ص ۲۵)، «گرشاسب بن علی بن فرامرز بن علاء التوله» بر کتیبه تعمیر قدمگاه فراشاه (همان، ص ۱۱)، «علی بن فرامرز» و «جنید چستانی» بر کتیبه یادگاری کوه چغای اُشتر در توران‌پشت (صادقی تورانپشتی، *تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران‌پشت*، ص ۲۶)، «ابوبکر بن محمد بن احمد کلای» و «علاء‌الدوله گرشاسب بن علی بن فرامرز ابن علاء‌الدوله» بر منبر چوبی ندوشن (قوچانی، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، ص ۲۲) دیده می‌شود. همچنین نام برخی از سرهنگان خاندان آل کاکویه همچون «مسعود بهشتی» و «ابویعقوب» و «اسحق» در کتیبه دروازه حظیره یزد (مجدزاده صهبا، «دروازه نهصد و سی ساله»، *مجله یادگار*، ش ۳، ص ۷۴؛ افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ص ۶۸۹ و ۱۱۸۴؛ بلر، *نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین*، ص ۱۷۵) و نام «پهلوان کیقباد» در یادگاری کوه چغای اُشتر توران‌پشت برجای مانده است. (صادقی تورانپشتی، *تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران‌پشت*، ص ۲۶)

۴. نوعی نگرش مذهبی که مبتنی بر آن می‌توان میان چهار خلیفه و دوازده امام شیعیان جمع کرد و به همه آنها اعتقاد داشت (امینی‌زاده و رنجبر، «تسنن دوازده امامی خراسان: زمینه‌ها و علل»، *فصلنامه علمی شیعه‌شناسی*، مؤسسه شیعه‌شناسی، ش ۵۷، ص ۹۴ - ۶۵)

گرایش آنان به اهل بیت^{علیهم‌السلام} از عوامل گسترش تشیع در این دوران به‌شمار می‌آید.^۱ وجود فضای باز سیاسی طی قرون متمادی، محبان اهل بیت^{علیهم‌السلام} را در موقعیتی قرار داد تا آثار معماری و یادمان‌های تاریخی زیادی با رنگ‌وبوی مذهب شیعی پدید آورند. مهمترین این بناها، قدمگاه‌های حضرت رضا^{علیه‌السلام} در مناطقی همچون ابرکوه، دهشیر، توران‌پشت، فراشاه، تفت، یزد، خرانق و طبس است.^۲ همچنین مساجد، مدارس و خانقاه‌های زیادی در این خطه وجود دارد که می‌توان ظهور و بروزی از فرهنگ تشیع را در آنها سراغ گرفت.

علاوه بر این آثار و ابنیه، مواد فرهنگی مهمی همچون کتیبه‌ها نیز در اقصا نقاط یزد برجا مانده‌اند که به مثابه یک سند تاریخی بر وجود گرایش‌های شیعی در دوران پیشاصفوی در یزد دلالت دارند و می‌توان با پی‌جویی مضامین شیعی در آنها، پرتوی تازه‌ای به مطالعات تاریخ تشیع در این خطه مرکزی ایران افکند. لازم به ذکر است که کتیبه‌ها علاوه بر جنبه تزئینی و هنری، از وجوه متعدد دیگری همچون کارکرد ارتباطی و تبلیغی نیز برخوردارند و شکل‌گیری هر کتیبه در طول تاریخ، روشنگر بسیاری از مسائل فرهنگی و اجتماعی است. طبعاً کتیبه به‌عنوان یک شیء فرهنگی، عقاید مذهبی سازندگان آن را نیز بازتاب می‌دهد و کتیبه‌های یزد از این قاعده مستثنی نیستند.

درباره پیشینه مطالعات شیعه‌پژوهی در یزد تاکنون آثار چندی به رشته تحریر درآمده است؛ قدیمی‌ترین منبعی که از آن اطلاعات شایانی در رابطه با یادمان‌های تاریخی یزد و به تبع یادمان‌های شیعی این خطه به دست می‌آید کتاب **یادگارهای یزد** نوشته ایرج افشار است (چاپ نخست ۱۳۴۸ ش). رسول جعفریان نیز در صفحاتی از کتاب **تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی** به پیشینه تشیع در یزد اشاراتی دارد^۳ (۱۳۸۸ ش). پس از آن در پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای علی‌اکبر اسماعیلی با عنوان **تاریخ تشیع در یزد تا پیش از صفویه** روند رشد تشیع در این ناحیه با تکیه بر متون تاریخی واکاوی شده است^۴ (۱۳۸۹ ش). مقاله دیگر در این زمینه، اثر طیبه رحیم‌دل میبیدی است که در آن، پیدایی و نضج تشیع در یزد مورد مذاقه قرار گرفته است. در این اثر، بیشتر نقش سادات و حکومت

۱. اسماعیلی و منتظرالقائم، «تاریخ تشیع در یزد از آغاز تا قرن هفتم»، **فصلنامه علمی شیعه‌شناسی**، مؤسسه شیعه‌شناسی، ش ۳۷، ص ۲۱۳.

۲. سعیدی‌زاده، «قدمگاه‌های منسوب به امام رضا^{علیه‌السلام} در ایران»، **وقف میراث جاویدان**، سازمان اوقاف و امور خیریه، ش ۷۹ و ۸۰، صص ۲۴۶ - ۲۱۷.

۳. جعفریان، **تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی**، ص ۸۶۴ - ۸۵۹.

۴. برای گزارشی مختصر از آن. ن. ک. اسماعیلی و منتظرالقائم، «تاریخ تشیع در یزد از آغاز تا قرن هفتم»، **فصلنامه علمی شیعه‌شناسی**، مؤسسه شیعه‌شناسی، ش ۳۷، ص ۲۳۴ - ۲۰۱.

آل کاکویه مورد توجه بوده است^۱ (۱۳۸۹ ش).

چنان که ملاحظه می‌شود آثار فوق بیشتر بر پایه گزارش‌های تاریخی به دنبال ارائه پیشینه تشیع در یزد برآمده‌اند؛ حال آنکه پژوهش پیش‌رو بر آن است تا از دریچه کتیبه‌ها به بررسی فرهنگ تشیع در دوران پیشاصفوی بپردازد. تفاوت این دو پژوهش در آن است که در گزارش‌ها،^۲ داده‌های تاریخی به صورت هدفمند و با قصد انتقال اطلاعات به نسل بعدی به ضبط درمی‌آید؛ اما در یادمان‌ها،^۳ چنین قصد و توجهی وجود ندارد. کتاب‌های تاریخی از نوع گزارش هستند اما نوشته‌های حک‌شده بر سکه‌ها و کتیبه‌ها نمونه‌ای از یادمان‌ها هستند. مهمترین مزیت گزارش‌ها، توجه و جامعیت آنهاست، با این وجود ممکن است نویسندگان با هدف جعل واقعیت، دست به تحریف زده و اموری نادرست به ثبت آورده. در مقابل، گرچه ممکن است حجم اطلاعات به دست آمده از یادمان‌ها اندک باشد، اما اطمینان به صحت یادمان‌ها به دلیل نبود انگیزه تحریف، بسیار زیاد خواهد بود.^۴

حال پژوهش پیش‌رو در صدد پاسخ به این پرسش است که مضامین شیعی در یادمان‌هایی همچون کتیبه‌های پیشاصفوی یزد چگونه است؟ و این مضامین را به چه نحوی می‌توان گونه‌شناسی کرد؟ در راستای پاسخ به این پرسش ابتدا تمامی کتیبه‌های پیشاصفوی یزد، تا حد ممکن احصا شده و سپس با گونه‌شناسی مضامین مذهبی، بازمود فرهنگ تشیع در کتیبه‌ها مورد تدقیق و بررسی قرار گرفته است. روش پژوهش در این نوشتار، توصیفی - تحلیلی است. در گردآوری داده‌ها، ترکیبی از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی مورد اهتمام بوده است؛ به عبارتی آن دسته از کتیبه‌ها که قبلاً معرفی و خوانش شده، اعم از کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها مورد توجه بوده است؛ اما به این اندازه بسنده نشده، با مطالعه میدانی و مراجعه مستقیم، کتیبه‌های مغفول و کمتر دیده شده مورد توجه قرار گرفته است.

بازتاب گرایش به تشیع در کتیبه‌ها

پر واضح است که انعکاس آیات، روایات و سایر مضامین مذهبی در کتیبه به‌عنوان یک رسانه، هدفمند است و در پس هر انتخاب، اندیشه و فکری نهفته بوده است. به عبارت دیگر، عصاره فکری و اعتقادی جوامع و پدیدآورندگان کتیبه‌ها را می‌توان در انتخاب مضامین و مفاهیم به کار گرفته شده در کتیبه‌ها

۱. رحیم‌دل میبیدی، «بررسی تاریخی ورود اسلام و تشیع به یزد»، معرفت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ش ۱۵۶، ص ۶۸ - ۵۹.

2. Record \ Testimony.

3. Relic \ Remain.

4. Howel and Prevenier, *An Introduction to Historical Method*, p. 17 - 20.

ملاحظه کرد.^۱ از همین رو، تحلیل مضامین مذهبی کتیبه‌ها به منظور شناسایی گرایش‌های مذهبی پدیدآورندگان آنها از پایه‌ای علمی برخوردار است. در این راستا مقاله پیش‌رو که به دنبال شناسایی و بررسی محتوای شیعی در کتیبه‌هاست، اینگونه مضامین را در چند مقوله دسته‌بندی کرده که در ادامه مورد بحث و بررسی خواهند بود.

۱. صلوات بر ائمه اطهار علیهم‌السلام

صلوات بر ائمه اطهار علیهم‌السلام مهمترین مضمون در کتیبه‌های یزد است که می‌توان بر اساس آن به وجود گرایش‌های شیعی در میان مردم یزد در روزگار پیشاصفوی حکم کرد. در این صلوات‌ها که صلوات کبیر خوانده می‌شود، نوعاً نام ائمه همراه با القاب‌شان ذکر شده و بر آنها درود فرستاده می‌شود. در پی‌جویی از این نوع صلوات و این نحوه از ذکر نام ائمه در منابع فرهنگ شیعه، کتاب‌های زیادی را می‌توان شناسایی کرد.^۲ البته شایان ذکر است که سفارش به صلوات بر پیامبر و خاندان طاهرینش در منابع روایی اهل سنت نیز دیده می‌شود اما در این منابع به جای ذکر نام ائمه، تنها به عبارت «آل محمد» بسنده می‌شود.

به‌عنوان نمونه در صحیح بخاری و مسلم این چنین بر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و خاندانش صلوات فرستاده شده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَعَلَي آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَي آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ».^۳

صلوات‌های حکاکی شده بر کتیبه‌های یزد را بر حسب ذکر نام تعداد معصومین: می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد:

یک. صلوات بر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام

بر برخی از کتیبه‌ها به همراه نام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تنها نام ائمه شیعه ذکر شده و نامی از حضرت زهرا علیها‌السلام و حضرت خدیجه علیها‌السلام دیده نمی‌شود. به‌عنوان نمونه بر سنگ قبر «محمد بن علی بن عبدالله» در یزد به تاریخ ۸۳۷ ق چنین صلواتی کتابت شده است:

اللهم صل علي محمد المصطفى و علي المرتضى و الحسن الرضا و الحسين الشهيد بكر بلاء و علي زين العابدين و محمد الباقر و جعفر الصادق و موسي الكاظم و علي بن موسي الرضا و محمد التقي و علي التقي و حسن العسكري و محمد المهدي ...^۴

۱. نیک‌پور، قدرت کتیبه در معماری، ص ۷.

۲. برای نمونه ن. ک. خصیبی، هدایة الکبری، ص ۲۹۶؛ ابن بابویه، الامالی، ص ۵۹۶؛ طوسی، مصباح المتعبد، ص ۴۰۸.

۳. بخاری، صحیح البخاری، ج ۱۱، ص ۲۵۸؛ مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۱، ص ۳۰۵.

۴. افشار، یادگارهای یزد، ج ۲، ص ۳۰۲ و ۹۰۳؛ دانش، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، ص ۱۵۵.

از دیگر کتیبه‌هایی که صلوات را اینگونه ضبط کرده‌اند می‌توان به کاشی مسجد بُندرآباد متعلق به قرن هشتم^۱، محراب مسجد جامع میبد مورخ ۸۶۷ ق^۲، لنگه چپ در ورودی مسجد جامع بفرویه با تاریخ ۸۷۹ ق^۳، کاشی معرق مسجد شاه‌ولی تفت به تاریخ ۸۸۹ ق^۴، سنگ قبری مورخ ۸۹۹ در قبرستان بنادک سادات، کتیبه‌ای به جنس کاشی در پیشانی محراب مسجد جامع یزد مربوط به قرن نهم و سنگ قبر «شرف الدین علی بن محمد» متعلق به قرن نهم در سید گل‌سرخ یزد^۴ اشاره کرد.

دو. صلوات بر چهارده معصوم علیهم‌السلام

در برخی دیگر از کتیبه‌ها علاوه بر نام پیامبر و ائمهٔ دوازده‌گانه، نام حضرت زهرا علیها‌السلام نیز دیده می‌شود. بر این اساس می‌توان این تحیت را صلوات بر چهارده معصوم به‌شمار آورد. قدیمی‌ترین نمونه‌ای که صلوات بر چهارده معصوم بر آن نقش بسته به سال ۵۱۲ ق به قدمگاه فراشاه مربوط می‌شود. در حاشیه دوم این سنگ چنین صلواتی به خط کوفی حکاکی شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم اللهم صل على محمد المصطفى و علي المرتضى و فاطمة الزهرا و الحسن
البر و الحسين النقي و علي بن الحسين زين العابدين و محمد بن علي الباقر و جعفر بن محمد
الصادق و موسي بن جعفر الكاظم و علي بن موسي الرضا و محمد بن علي النقي و علي بن محمد
النقي و الحسن بن علي الزكي و محمد الحجّة القائم^۵.

سنگ موزه آستان قدس متعلق به مسجد فرط به تاریخ ۵۱۶ ق^۶، لوح قدمگاه توران پشت مورخ ۵۴۷ ق^۷، لوح محرابی متعلق به یزد در موزه متروپولیتن مورخ ۷۱۲ ق^۸، سنگی مثلثی شکل منصوب در دهلیز مسجد جامع یزد به تاریخ ۷۷۷ ق^۹ و کاشی معرق سردر ایوان مسجد امیر چقماق متعلق به قرن نهم^{۱۰} از دیگر نمونه‌های صلوات بر چهارده معصوم علیهم‌السلام در کتیبه‌های یزد است.

۱. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ص ۵۰۲.
۲. همان، ج ۱، ص ۸۵ و ۴۹۲.
۳. در مقاله هر جا کتیبه‌ای فاقد ارجاع است، طی بازدید میدانی مورد بررسی و خوانش قرار گرفته است.
۴. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۳۳۷ و ۱۱۰۵؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۶۶.
۵. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ص ۳۸۴ و ۶۲۶؛ قوچانی، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، ص ۱۰ و ۴۷.
۶. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۹۱۷ و ۱۳۰۷.
۷. قوچانی، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، ص ۳۷.
۸. صادقی تورانیشتی، *بانک کتیبه‌های اسلامی استان یزد*، ص ۴۳.
۹. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۱۳۷، ۸۹۹ و ۹۷۴؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۵۰.
۱۰. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۱۸۷.

سه. صلوات بر چهارده معصوم علیهم‌السلام و حضرت خدیجه علیها‌السلام

در گونه دیگری از صلوات‌ها علاوه بر چهارده معصوم، از حضرت خدیجه نیز نام برده شده است. قدیمی‌ترین نمونه این صلوات در سنگ قبر «تقی‌الدین دادا» در بقعه شیخ داد یزد با تاریخ ۷۰۰ دیده می‌شود. در حاشیه دوم این سنگ چنین صلواتی حک شده است:

اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و فاطمة الزهرا و خدیجة الکبری و حسن الرضا و حسین شهید بکر بلا و علی زین العابدین و محمد الباقر و جعفر الصادق و موسی الکاظم و علی الرضا و محمد التقی و علی التقی و حسن العسکری و الحجة القائم المهدي صلوات الله عليهم اجمعين.^۱

افزون بر این نمونه، این نوع خاص از صلوات بر تعدادی دیگر از سنگ قبرهای خطه یزد نیز دیده می‌شود؛ از جمله در بقعه دوازده امام به تاریخ ۷۲۷ ق،^۲ سنگ قبر «حسن اسفنجردی» متعلق به قرن هشتم در یزد،^۳ سنگ قبر «محمود بن حسین» با تاریخ ۸۷۸ ق در مسجد ریگ مجومرد، سنگ قبر «شمس‌الدین محمد بن ابوبکر» با تاریخ ۸۷۹ ق در بنادک سادات، سنگ قبر «سید غیاث‌الدین حسنی» با تاریخ ۸۷۹ ق در همین روستا، سنگ قبر «شمس‌الدین بن پیر حسین خضر بنادکی» با تاریخ ۸۷۹ ق نیز در بنادک سادات و سنگ قبری در شهدای فهرج با تاریخ ۸۸۸ ق.^۴

لازم به ذکر است که در برخی صلوات‌ها هیچ لقبی برای ائمه ذکر نشده است^۵ و در برخی همچون کتیبه‌ای مورخ ۴۰۵ ق بدون نام بردن از اسامی ائمه با این عبارت بر عموم آنها صلوات فرستاده شده است: «الحمد لله رب العالمین و السلام علی محمد و آله». کتیبه مذکور به شماره ثبت ۱۹۸۲،۰۶۲۳. ۱ در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مرکز مطالعات و تحقیقات علمی

۲. آیات نازل شده در شأن ائمه علیهم‌السلام در انتخاب آیات خاص برای استفاده در کتیبه‌ها با هدفی خاص صورت گرفته است؛ شاید مهم‌ترین مؤلفه، انتخاب آیاتی باشد که بیشترین اثرگذاری را در ذهن و روان مخاطبان داشته باشد. کتیبه‌ها به واسطه در

۱. همان، ج ۲، ص ۳۵۳ و ۱۱۱۵؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۴۱.

۲. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۳۱۵ و ۱۰۹۲؛ قوچانی، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، ص ۱۶ و ۵۶؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۴۶.

۳. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۱۵۴ و ۱۰۱۱.

۴. همان، ص ۱۳۰۱.

۵. برای نمونه ن. ک. همان، ص ۹۱۷ و ۱۳۰۷.

مرأی و منظر قرار داشتن عموم مردم، نقش مهمی در تعلیم و تعلم قرآنی داشته است؛ پس مؤلفه انتخاب، امری حائز اهمیت بوده و آیات برجسته انتخاب می‌شده‌اند. آیات برجسته که از منظر اصطلاح علوم قرآنی «آیات غرر»^۱ نامیده می‌شود، نیز همواره مهم بوده است. حال در گذر از این بحث نظری به موضوع سخن در بحث حاضر باید گفت یکی از موضوعات مهم قرآنی که در کتیبه‌ها بازتاب داشته، آیاتی است که بنا بر نظر مفسران و روایات شأن نزول آنها، در ارتباط با شأن و منزلت ائمه علیهم‌السلام است.^۲ بی‌تردید این آیات در فرهنگ شیعی از اهمیت بالایی برخوردار بوده و شیعیان با نوشتن این آیات بر کتیبه‌ها محبت خود به خاندان اهل بیت علیهم‌السلام را نشان داده‌اند. از جمله مهمترین آیات باید به این موارد اشاره کرد:

یک. آیه تطهیر

آیه تطهیر در کتیبه قدمگاه امام رضا علیه‌السلام در فراشاه با تاریخ ۵۱۲ ق،^۳ لوح قدمگاه امام رضا علیه‌السلام در توران پشت با تاریخ ۵۴۷ ق^۴ و بر سنگ قبر «قطب‌الدین اسماعیل» محفوظ در اداره میراث فرهنگی ابرکوه مورخ ۸۱۰ ق حجاری شده است.

شیعه با استناد به متن آیه «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب / ۳۳) و نیز روایات شأن نزول معتقد است که این آیه بر پاکی اهل بیت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از هرگونه آلودگی و پلیدی دلالت دارد و متکلمان و عالمان دینی شیعه برای اثبات عصمت ائمه علیهم‌السلام به آن استناد جسته‌اند.^۵ البته لازم به ذکر است که برخی از اهل سنت چنین برداشتی را نپذیرفته و با توجه به قبل و بعد آیه که درباره ازواج پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است، همسران رسول مکرم اسلام را نیز در زمره اهل بیت به‌شمار آورده‌اند. به‌عنوان نمونه در *الکشاف*، همسران رسول اکرم نیز از اهل بیت دانسته شده‌اند.^۶ با این وجود خارج کردن قسمتی از آیه از بافت اصلی خود که در الواح توران پشت، فراشاه و ابرکوه دیده می‌شود، دلالت آیه را به سمت دیدگاه شیعه سوق می‌دهد.

۱. آیات ممتاز و شاخص قرآن کریم که دارای امتیاز بیانی و معنایی خاصی بوده و واجد اوصاف اختصاصی می‌باشند که مانند

آنها در بخش‌های دیگر قرآن مشاهده نشود. (راد، *عروق قرآن از نظریه تا تفسیر*، ص ۲۴)

۲. حاکم حسکانی در *شواهد التنزیل* ۲۱۰ آیه را نازل شده در مورد علی علیه‌السلام و اهل بیت پیامبر دانسته است. (حسکانی، *شواهد التنزیل*، سراسر اثر)

۳. قوچانی، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، ص ۱۰.

۴. همان، ص ۳۷.

۵. مفید، *المسائل العکبریه*، ص ۲۷.

۶. زمخشری، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل* ج ۳، ص ۵۳۸.

دو. آیه ولایت

آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (المائدة / ۵۵) بر لوح قدمگاه امام رضا در فراشاه با تاریخ ۵۱۲ ق^۱ و سنگ موزه آستان قدس متعلق به مسجد فرط یزد به تاریخ ۵۱۶ ق^۲ کتابت شده است. این آیه که در شأن امیرالمؤمنین علیه السلام نازل شده است،^۳ بسیار مورد توجه اهل کلام بوده است. متکلمان شیعه با استناد به این آیه قائل به ولایت حضرت علی علیه السلام و امامت ایشان پس از پیامبر صلی الله علیه و آله هستند.^۴ اهمیت این آیه در احتجاجات کلامی شیعه بدان پایه است که برخی، آن را قوی‌ترین دلیل بر اثبات حق امامت حضرت علی علیه السلام پس از پیامبر دانسته‌اند.^۵

سه. آیه مودت

آیه مودت «قُلْ لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنَّا أَلْمُودَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ» (شوری / ۲۳) بر لوح قدمگاه امام رضا علیه السلام در فراشاه با تاریخ ۵۱۲ ق^۶ حک شده است. این آیه بر لزوم دوستداری اهل بیت دلالت دارد و برخی از متکلمان شیعه آن را از جمله دلایل اثبات امامت علی بن ابی‌طالب علیه السلام می‌دانند.^۷ مفسران شیعه با تکیه بر روایات برآنند که منظور از «القربی» در این آیه حضرت علی علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام و امامان از نسل ایشانند. بر پایه این تفسیر، منظور از «المودَّة فی القربی»، محبت به اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله است و روایات متعددی بر این تفسیر صحه می‌گذارند.^۸

چهار. آیه سقایة الحاج

عبارت قرآنی «أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَّا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَّا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (توبه / ۱۹) به آیه سقایة الحاج مشهور است. چنانچه این آیه بر سردر مسجدی نصب شده بود، آنچه ارتباط آیه را با مکان مشخص می‌کرد، فراز «عمارة المسجد»

۱. قوچانی، بررسی کتیبه‌های بناهای یزد، ص ۱۰.
۲. افشار، یادگارهای یزد، ج ۲، ص ۹۱۷ و ۱۳۰۷.
۳. عیاشی، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۳۲۷.
۴. مفید، الافصاح فی الامامة، ص ۱۳۴.
۵. طوسی، تلخیص الشافی، ج ۲، ص ۱۰.
۶. قوچانی، بررسی کتیبه‌های بناهای یزد، ص ۱۰.
۷. حلی، نهج الحق و کشف الصدق، ص ۱۷۵.
۸. برای نمونه ن. ک. کوفی، تفسیر فوات الکوفی، ص ۱۹۷؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۴؛ حویزی، تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۵۷۳ - ۵۷۲ و برای اطلاع از بازتاب چنین تفسیری حتی نزد اهل سنت ن. ک. زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۲۲۰.

بود اما حکاکی شدن این آیه بر سنگ قبری در توران پشت با تاریخ ۶۴۸ ق^۱ قدری عجیب می‌نماید. یکی از فرضیه‌ها می‌تواند آن باشد که این آیه با گرایش مذهبی متوفی مرتبط باشد؛ توضیح آنکه آنچه بیش از هر چیز این آیه را با گرایش‌های شیعی نزدیک می‌کند، شأن نزول آیه است. درباره شأن نزول، چنین آمده است که عباس بن عبدالمطلب به خاطر برعهده داشتن سقایت حاجیان و طلحة بن شیبیه به جهت کلیدداری کعبه، بر یکدیگر تفاخر می‌کردند. در همین حین علی بن ابی‌طالب علیه السلام وارد می‌شوند و آن دو، ایشان را در این باره داور قرار دادند. حضرت علی علیه السلام خود را به دلیل سابقه در ایمان، هجرت و جهاد در راه خدا، برتر از هر دو دانست. عباس و طلحة ماجرای خصومت میان خود و تفاخر حضرت علی علیه السلام را نزد پیامبر صلی الله علیه و آله بردند؛ در این هنگام بود که این آیه نازل شد.^۲ شاهدی که ارتباط حکاکی این آیه با گرایش‌های شیعی را بیشتر نشان می‌دهد، کتابت این آیه در ایوان شمالی مسجد جمعه اصفهان در کنار مضامینی همچون «علی ولی الله» و «یا الله، محمد، علی» است.^۳

پنج. سوره انسان

آیات ۱۸ - ۱ سوره انسان بر حاشیه بزرگ محراب گچ‌بری شده مسجد جامع ابرقو با تاریخ ۷۳۸ ق^۴ و اطراف محراب گچ برجسته مدرسه رکنیه یزد مربوط به قرن هشتم^۵ کتابت شده است. همچنین آیات ۲۰ تا ۲۶ این سوره در حاشیه کوچک محراب گچی پیر حمزه سبزه‌پوش در ابرکوه^۶ دیده می‌شود. چرایی این انتخاب نیز می‌تواند به گرایش واقفان بازگردد؛ بنابر روایات زیادی که در کتب شیعه و حتی اهل سنت وجود دارد، سوره انسان و خصوصاً آیه هشتم این سوره در شأن اهل بیت نازل شده است.^۷ آنچه این احتمال را تقویت می‌کند وجود این آیه در مجادلات کلامی است؛ چه آنکه خود حضرت علی علیه السلام در چند نوبت، با آیات این سوره بر فضیلت خود دلیل آورده است.^۸ شیعیان در اعصار بعدی نیز

۱. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ص ۲۷۷.

۲. ابوالفتوح رازی، *روض الجنان*، ج ۹، ص ۱۹۲.

۳. هنرفر، *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*، ص ۱۲۸.

۴. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ۳۳۹، ۵۹۰ و ۵۹۲؛ فدوی و زارع، «بررسی تطبیقی کتیبه‌ها و نقوش تزئینی دو محراب گچبری مسجد جامع و بقعه پیر حمزه سبزه‌پوش»، *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران، ش ۱، ص ۳۷.

۵. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۵۶۸.

۶. همان، ج ۱، ۳۴۴ و ۵۹۶؛ فدوی و زارع، «بررسی تطبیقی کتیبه‌ها و نقوش تزئینی دو محراب گچبری مسجد جامع و بقعه پیر حمزه سبزه‌پوش»، *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران، ش ۱، ص ۳۷.

۷. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۶۱۱ و ۶۱۲؛ فخر رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۳۰، ص ۷۴۶.

۸. طبرسی، *الاحتجاج*، ج ۱، ص ۱۱۹.

بسیار به این آیات استناد جسته و در اثبات حقانیت ائمه خویش بدان اشاره کرده‌اند. از جمله این آثار باید به دو کتاب **مناقب آل ابی طالب و احقاق الحق و ازهاق الباطل** اشاره کرد.^۱

۳. احادیث شیعی

علاوه بر آیات قرآنی، کتابت برخی از احادیث در کتیبه‌های یزد نیز نشان‌گر گرایش‌های شیعی کاتبان آنها است. از جمله مهم‌ترین این احادیث باید به موارد زیر اشاره کرد:

یک. حدیث غدیر

عبارات «اللهم وال من والاهم و عاد من عاداهم و انصر من نصرهم و اخذل من خذلهم و خذهم اخذ عزیز مقتدر» پس از صلوات بر پیامبر و ائمه در کتیبه کاشی معرق مسجد شاه ولی تفت، مورخ دوم شعبان سال ۸۸۹ ق کتابت شده است.

این عبارات بخشی از دعای پیامبر در حق حضرت علی علیه السلام در حدیث معروف غدیر است که در این کتیبه به صیغه جمع در مورد تمامی ائمه به کار رفته است. شیعیان حدیث غدیر را نصی از جانب رسول خدا برای جانشینی حضرت علی علیه السلام می‌دانند. از این رو حدیث غدیر مهم‌ترین دلیل شیعه برای اثبات امامت علی علیه السلام بعد از پیامبر است.

اهمیت این حدیث در موضوع امامت علی علیه السلام بدان پایه است که برخی عالمان شیعه کتاب‌هایی در موضوع اثبات ولایت و امامت علی علیه السلام را غدیر نامیده‌اند.^۲

دو. چهار شفاعت پیامبر صلی الله علیه و آله

بر سقف ایوان مدرسه شمسیه^۳ شهر یزد، گرداگرد شمسه‌ای به خط ثلث، حدیثی نبوی در موضوع دایره شمول شفاعت پیامبر کتابت شده است. متن حدیث در این کتیبه چنین بازخوانی می‌شود:

[قال رسول الله: ... [اربعة انا] شفيع [لهم] [يوم القيامة] - امة المكرم [لذريتي و القاضي لهم] حوائجهم و الساعي لهم [في] امورهم عند ما اضطروا اليه و [المحب لهم بقلبه و لسانه].^۴

علاوه بر مضمون حدیث که شفاعت پیامبر به گرامی‌داشت فرزندان و نسل پیامبر مشروط شده،

۱. ن. ک. ابن شهر آشوب، **مناقب آل ابی طالب**، ج ۳، ص ۳۷۳؛ شوشتری، **احقاق الحق و ازهاق الباطل**، ج ۳، ص ۱۵۷.

۲. برای اطلاع از اهمیت این حدیث نزد شیعه ن. ک. امینی، **الغدیر**، سراسر اثر.

۳. مدرسه شمسیه که به آن چهارمنار نیز گفته می‌شود، در سال ۷۳۳ ق گردیده است.

۴. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «من در روز قیامت، شفیع چهار تن هستم: آنکه فرزندان مرا گرامی دارد؛ آنکه نیازهای ایشان را برآورد؛ آن که برای حل مشکلاتی که گرفتارشان ساخته بکوشد؛ و آنکه با دل و زبان آنها را دوست بدارد».

باید دانست که این روایت به رغم نبوی بودن، تنها در منابع روایی شیعه و آن هم به اسناد امام رضا علیه السلام از ائمه پیش از خود نقل شده است.^۱

سه. خوبترین پدر و برادر پیامبر صلی الله علیه و آله

بر یکی دیگر از شمس‌های سقف ایوان مدرسه شمسیه نیز حدیثی کتابت شده که امام رضا علیه السلام آن را از اجداد طاهربینش نقل کرده است. متاسفانه اکثر عبارات این کتیبه فرو ریخته با این حال برجای ماندن چند کلمه از حدیث، تشخیص سایر عبارات آن را ممکن می‌کند. متن کتیبه چنین بازخوانی می‌شود:

[قال رسول الله: اذا كان يوم القيامة نوديت من بطنان العرش نعم الا] ب ابوك ابراهيم و نعم] الاخ اخوك علي بن ابي طالب].^۲

در این حدیث نبوی که تنها در منابع روایی شیعه مضبوط است،^۳ علی بن ابی‌طالب علیه السلام برادر خوب رسول خدا صلی الله علیه و آله دانسته شده است. ارتباط موضوعی حدیث با علی علیه السلام و عدم نقل آن در منابع اهل سنت نشان می‌دهد که تا چه اندازه گفتمان تشیع در عصر نوشتن این کتیبه در یزد رایج بوده است.

چهار. کلمات قصار علی علیه السلام

در کمر ایوان مدرسه شمسیه به خط ثلث چند حدیث از کلمات قصار علی علیه السلام گجج بری شده است. این گجج‌بری‌ها در ده مستطیل جداگانه اجرا شده و هر مستطیل به یک کلمه قصار اختصاص یافته است. متاسفانه از این ده مستطیل تنها متن پنج مورد به طور کامل برجای مانده که می‌توان آنها را چنین بازخوانی کرد:

قال ام - [یر المؤمنین علی ع -] لیه [السلام]: / «کفی بالقناعة ملكاً و بحسن الخ - [لقی نعیماً]» / «الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا» / «لا تنظر الی من قال و انظر الی ما قال» / «اذا ح - [ل باحدکم المقدور بط -] ل [التدب -] یر».^۴

۱. ن. ک. خزاز رازی، *کفایة الأثر*، ص ۲۹۹؛ ابن بابویه، *عیون اخبار الرضا*، ج ۱، ص ۲۵۴.
۲. رسول الله صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: «آنگاه که روز قیامت برپا شود از باطن عرش ندا داده می‌شوم که چه نیکو پدری، پدرت ابراهیم و چه نیکو برادری، برادرت علی بن ابی‌طالب».
۳. ابن بابویه، *عیون اخبار الرضا*، ج ۲، ص ۳۰.
۴. امیر المؤمنین علی علیه السلام می‌فرماید: «هر که از صفت قناعت برخوردار است، همین پادشاهی برایش کافی است و هر که دارای اخلاق خوب است، همین نعمت او را کفایت می‌کند». «مردم در خوابند، زمانی که از دنیا رفتند بیدار می‌شوند». «بین چه گفته شده است، منکر که چه کسی گفته است». «آنگاه که تقدیر به یکی از شما وارد آید، هرگونه تدبیری بی‌فایده و باطل است». (ن. ک. لیشی، *عیون الحکم و المواعظ*، ص ۳۸۶، ۶۶ و ۵۱۷)

پنج. اشعار منسوب به حضرت علی علیه السلام

بر چند مورد از سنگ قبرهای استان یزد اشعاری منسوب به امیرالمؤمنین علی علیه السلام حجاری شده است. طبعاً انتخاب این اشعار می‌تواند بر گرایش‌های شیعی کاتبان دلالت داشته باشد. موارد زیر نمونه‌ای از آنها است:

الف) «المهي فان تعفو فعفوك منقذني / والا فبالذنب المدمر اصرع»^۱ در توران پشت بر سنگ قبری به تاریخ ۷۱۰ ق چنین شعری حکاکی شده است.^۲ این بیت در منابعی همچون **دیوان امیرالمؤمنین علیه السلام**^۳ و **الصحيفة العلوية و التحفة المرتضوية**^۴ آمده و مؤلفان، آن را به حضرت علی علیه السلام منتسب دانسته‌اند.

ب) «يا مَنْ يَدُنِيَاهُ اِسْتَعْلُ / قَدْ غَرَّهُ طُولُ اَلْأَمَلِ / اَلْمَوْتُ يَأْتِي بِعَتَّةٍ / وَ اَلْقَبْرُ صُنْدُوقُ اَلْعَمَلِ»^۵. این شعر بر سنگ قبر «محمد بن محمود» در شهدای رود بُزان با تاریخ ۷۹۵ ق نوشته شده است. دو بیتی که بر این گور نوشته شده، در دیوان امیرالمؤمنین علیه السلام به چشم می‌خورد.^۶ میزرا حبیب‌الله خوئی در شرح نهج‌البلاغه نیز ضمن شرح حدیثی آن را به حضرت علی علیه السلام منسوب دانسته است.^۷

ج) «قال علي علیه السلام: الناسُ مِنْ جِهَةِ التَّمَثالِ أَكْفَاءُ / أَبُوهُمْ أَدَمُ وَالْأُمُّ حَوَاءُ / ما الْفَضْلُ إِلَّا لِأَهْلِ الْعِلْمِ إِنَّهُمْ / علي الهدي لِمَنْ اسْتَهدي أدلأء»^۸. این چهار مصرع بر سنگ قبر «مجدالدین حسن» مورخ ۸۸۹ ق در شهدای فهرج مشاهده می‌شود.^۹ میبیدی این ابیات را در زمره اشعار منتسب به حضرت علی علیه السلام در دیوان امیرالمؤمنین گرد آورده است.^{۱۰}

۴. شهادت ثالثه

در تعداد زیادی از کتیبه‌های پیشاصفوی یزد جمله «علی ولی الله» پس از جملات «لا اله الا الله / محمد رسول الله» کتابت شده است. شیعیان از این جمله در اذان نماز به عنوان «شهادت ثالثه» یاد می‌کنند.

۱. ای خدا اگر مرا ببخشی عفو تو نجات بخش من است و گرنه من به گناه مهلك هلاک خواهم شد.

۲. صادقی تورانپشتی، **تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران پشت**، ص ۶۳

۳. میبیدی، **دیوان امیرالمؤمنین**، ص ۲۶۹.

۴. سماهیجی، **الصحيفة العلوية و التحفة المرتضوية**، ص ۱۷۰.

۵. ای آنکه دنیا تو را مشغول خود ساخته و به آرزوهای دراز تو را فریفته است، بدان که مرگ ناگهان می‌رسد و قبر صندوق اعمال است.

۶. میبیدی، **دیوان امیرالمؤمنین**، ص ۳۱۲.

۷. خوئی، **منهاج البراعة**، ص ۴۰۶.

۸. حضرت علی علیه السلام می‌فرمایند: مردمان به لحاظ شکل و ظاهر برابرند، پدر آنها آدم و مادرشان حوا است. هیچ‌گونه برتری جز برای اهل علم وجود ندارد؛ چرا که ایشان برای کسی که طالب هدایت است، راهنما هستند.

۹. افشار، **یادگارهای یزد**، ج ۱، ص ۲۱۷ و ۵۳۹.

۱۰. میبیدی، **دیوان امیرالمؤمنین**، ص ۳۱۲.

بنابر نظر اغلب فقهای شیعه این جمله اگرچه جزء اذان و اقامه نیست، اما گفتن آن مستحب و یا جایز است.^۱ اما بهرغم عدم وجوب، اصرار بر حک کردن این جمله بر کتیبه‌ها در روزگاری که هنوز تشیع به‌عنوان مذهب رسمی ایران درنیامده بود، مسلماً کاکردی جهت اعلام مذهب تشیع از سوی حکاکان داشته است.^۲ لازم به ذکر است که گزارش‌هایی از به زبان آوردن این ذکر در روزگار پیشاصفوی نیز در منابع فرهنگ اسلامی مضبوط است. به‌عنوان نمونه ابن بطوطه در قرن هشتم «شهدان علیاً ولی‌الله» را در اذان شیعیان قتیف دیده است.^۳

در ذیل فهرستی از کتیبه‌های پیشاصفوی یزد که می‌توان جمله «علی ولی‌الله» را بر آنها دید، ارائه می‌شود:

۱. سنگ قبر «شیخ ابوشلوه بن ابی‌ابتقاع بن محمد» به تاریخ ۷۱۵ ق در حسینیه کوچک فهادان.^۴
۲. لوحی متعلق به قرن هشتم هجری در مقبره سلطان محمود شاه در بندرآباد.^۵
۳. سنگ قبر «ابوجعفر محمد» به تاریخ ۸۳۷ ق در یزد.^۶
۴. سنگ قبر «خواجه عمادالدین مسعود بن محمد تمیمی» به تاریخ ۸۵۸ ق در بازارچه سر پُلک یزد.^۷
۵. لوح محراب مسجد جامع اشکذر به تاریخ ۸۸۲ ق.^۸
۶. سنگ قبری به تاریخ ۸۸۹ ق در خانقاه شاه خلیل تفت.^۹
۷. سنگ قبر «مجدالدین حسن» مورخ ۸۸۹ ق در شهدای فهرج.^{۱۰}
۸. سنگ قبری در شهدای فهرج مورخ ۸۹۳ ق.^{۱۱}
۹. سنگ قبر «خواجه غیاث‌الدین علی بن حسن» با تاریخ ۸۹۳ ق در بقعه شیخداد یزد.^{۱۲}

۱. در این باره ن. ک. غزی، *الشهادة الثالثة المقدسة*، ص ۳۶۱ - ۳۸۵.

۲. به منظور اطلاع از تغییر کارکردهای این ذکر در گذر زمان ن. ک. پاکتچی، *روش‌شناسی تاریخ*، ص ۴۴۰.

۳. ابن بطوطه، *رحله*، ج ۱، ص ۳۰۸.

۴. دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۴۷.

۵. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، ص ۱۳۲.

۶. همان، ج ۲، صص ۳۰۱، ۳۰۲ و ۹۰۳؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۵۵.

۷. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۵۹۲؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۷۱ و ۱۷۲.

۸. افشار جمله «علی ولی‌الله» در این سنگ را الحاقی دوره‌های بعد دانسته است. (افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۱، صص ۱۳۹، ۵۰۷ و ۵۰۸).

۹. همان، ص ۴۱۷.

۱۰. همان ص ۲۱۷ و ۵۳۹.

۱۱. همان، ص ۲۱۶ و ۵۲۸.

۱۲. همان، ج ۲، ص ۳۵۴ و ۱۱۱۷.

۱۰. در چوبی مسجد خونزا با تاریخ ۸۹۸ ق.

۱۱. محراب شاه‌نشین متصل به ایوان مسجد جامع یزد متعلق به قرن نهم.^۱

۱۲. بر سنگ قبری به تاریخ ۹۰۱ ق در گرمخانه مسجد جامع محمدآباد رُستاق.^۲

چنانچه ملاحظه می‌شود در برخی موارد جمله «علی ولی الله» بر سنگ قبور حکاکی شده است. این امر را می‌توان ناظر به اعتقادات شیعه در رابطه با سؤال قبر در نظر گرفت. بنابر روایات شیعه، در قبر از امامی که فرد در دوران حیاتش به او اقتدا کرده سؤال می‌کنند.^۳ حال اگر بر سنگ قبری به ولایت امیرالمؤمنین علیه السلام تصریح شود، می‌توان آن را نشانی از اعتقاد راسخ متوفی و بازماندگان به مذهب تشیع در نظر گرفت.

۵. نام ائمه علیهم السلام

در برخی از کتیبه‌های قرن هشتم و نهم در یزد اسامی ائمه علیهم السلام منقوش است. قطعاً درج نام این بزرگان حکایت از ارادت به خاندان اهل بیت و مذهب تشیع نگارندگان دارد. بر برخی کتیبه‌ها تنها نام امام علی علیه السلام، بر برخی دیگر نام پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت علی علیه السلام، بر برخی افزون بر نام پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت علی علیه السلام نام حسنین علیهم السلام و در برخی نام دوازده امام دیده می‌شود.

یک. نام پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام

نام حضرت محمد صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام را که بنابر روایات شیعی پدران امت دانسته شده‌اند.^۴ می‌توان در کتیبه‌های تیموری مسجد امیرچقماق و مسجد جامع یزد و همچنین خانقاه شیخ علی بنیمان در بیداخوید ملاحظه کرد.

بر کاشی معرق در صدفه اصلی مسجد امیر چقماق به خط کوفی چهار بار «محمد، علی» حجاری شده است.^۵ نیز در غرفه دست چپ ایوان مسجد بر چهار گوشه سنگی مرمر، به خط کوفی و ثلث «الله، محمد، علی» تکرار شده است.^۶

در مسجد جامع یزد نیز در چند جا نام پیامبر صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین علیه السلام دیده می‌شود:

۱. بر گچ‌کاری دالان متصل به ایوان مسجد به خط کوفی «الله، محمد، علی».

۱. بر این کاشی «لا اله الا الله. محمد رسول الله و قایدته بعلی» کتابت شده است. (همان، ص ۱۵۲)

۲. همان، ج ۱، ص ۱۰۸.

۳. کلینی، *الکافی*، ج ۸، ص ۷۲.

۴. ابن بابویه، *عیون اخبار الرضا*، ج ۲، ص ۸۵.

۵. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۱۸۸.

۶. همان، ج ۲، ص ۱۸۹ و ۱۰۲۷؛ دانش، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، ص ۱۵۴.

۲. بر گچ‌بری روی آجر در دالان متصل به ایوان مسجد، «محمد» چهار بار و «علی» سه بار تکرار شده است.

۳. در داخل مقرنس‌های زیر گنبد تکرار «محمد، علی» دیده می‌شود.

۴. بر کاشی نوشته منصوب در دهلیز مسجد «الله اکبر، محمد، علی» کتابت شده است.

۵. بر سر در شرقی مسجد جامع یزد در کناره‌های طاقچه درگاه، بر روی کاشی معرق، تکرار

«محمد و علی» به خط کوفی تزئینی میان گل و بوته دیده می‌شود.

در خانقاه شیخ علی بنیمان در بیداخوید نیز بر دیواره بالای قبر شیخ علی در وسط کاشی معرق

«محمد، علی» دیده می‌شود.^۱

دو. نام علی علیه السلام

قدیمی‌ترین نمونه کاربرد نام حضرت علی علیه السلام در کتیبه‌های یزد به سنگ قبر «حاجی زین‌الدین علی بن محمود علی شاه بنده یزدی» با تاریخ ۷۸۲ ق در مسجد باغ‌گندم مربوط می‌شود.^۲ پس از آن بر سنگ مزار «شمس‌الدین محمد شاه ابن حسین بیداخویدی» به تاریخ ۸۵۶ ق با ۶ بار کتابت نام حضرت علی با خط کوفی مواجهیم.^۳

همچنین بر سنگ محراب مسجد امیر چقماق متعلق به قرن نهم قمری چهار بار کلمه «علی» کتابت شده است. در مسجد جامع یزد نیز در چند جا از جمله بالای سر درگاه ورودی و زیر گنبد در بالای محراب نام علی علیه السلام دیده می‌شود.

سه. نام پنج تن علیهم السلام

در برخی از کتیبه‌های پیشاصفوی یزد نام‌های «محمد و علی، حسن و حسین» نقش بسته است. از جمله این موارد باید به شمس‌های فضای گنبدخانه مدرسه شمسیه یزد مورخ ۷۳۳ ق،^۴ لوح محراب مسجد آمنه‌گل ندوشن به تاریخ ۷۷۷ ق،^۵ لنگه راست در ورودی مسجد جامع بفرویه با تاریخ ۸۶۶ ق و کاشی آبی مسدس به تاریخ ۸۹۰ ق در صحن داخلی مسجد جامع یزد^۶ اشاره کرد. نیز در یک کتیبه متعلق به

۱. افشار، یادگارهای یزد، ج ۱، ص ۲۶۶، ۵۵۷ و ۵۵۸.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۳۹ و ۱۰۵۵؛ دانش، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، ص ۱۴۴ و ۱۴۵.

۳. افشار، یادگارهای یزد، ج ۱، ص ۲۶۸ و ۵۵۶.

۴. صادقی تورانیستی، بانک کتیبه‌های اسلامی استان یزد، ص ۵۹.

۵. همان، ج ۱، ص ۱۵۶ و ۵۱۷ و ج ۲، ص ۸۶۳.

۶. همان، ج ۲، ص ۱۴۶.

یزد با تاریخ ۴۲۳ ق که به تاریخ ۲۴ سپتامبر سال ۲۰۲۰ میلادی در حراج کریستیز فروخته شده نام حضرت فاطمه در کنار نام این چهار معصوم به چشم می‌خورد.

چهار. نام دوازده امام علیهم‌السلام

بر سنگ قبر «خواجه عماد الدین مسعود بن محمد تمیمی» به تاریخ ۸۵۸ ق در بازارچه سر پُلک^۱ و سنگ قبری به تاریخ ۸۸۹ ق در خانقاه شاه‌خلیل تفت^۲ به نحو جالبی نام دوازده امام کتابت شده است. در این شیوه سه بار نام «محمد»، چهار بار نام «علی»، «حسن، حسین» و «موسی جعفر» حک شده است. سه محمد به امام «محمد باقر»، امام «محمد تقی» و «امام محمد المهدی» و چهار علی به امام «علی مرتضی»، «علی زین العابدین»، «علی بن موسی الرضا» و «علی النقی» اشاره دارد.

۶. دعا برای محشور شدن با اهل بیت علیهم‌السلام

یکی از گزاره‌های آخرت‌شناختی مهم شیعیان، آرزوی محشور شدن با اهل بیت علیهم‌السلام است. در روایتی از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دقیقاً به نقش دستگیری پیشوایان در ورود پیروان به بهشت آمده است: «مَنْ أَحَبَّنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فِي اللَّهِ حُشْرَ مَعْنَاً وَأَدْخَلْنَا مَعَنَا الْجَنَّةَ».^۳ از همین رو، پرواضح است که این باور ژرف نیز در سنگ قبور بازتاب یافته باشد. از جمله در سنگی قبری متعلق به قرن ششم در توران پشت برای متوفی چنین دعا شده است: «... واحشره مع سیدی شباب اهل الجنة الحسن و الحسين و العترة الطاهرة من اهل بیت محمد صلوات الله عليه و علي آله الابرار الاخيار...».^۴

مضمون این دعا آن است که خداوند، متوفی را با امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام که بر پایه روایات، سرور جوانان بهشت هستند محشور کند. تعبیر «سیدی شباب اهل الجنة الحسن و الحسين» که در این کتیبه به کار رفته نشان از ارادت خانواده فرد متوفی به ائمه اطهار دارد. این تعبیر در جوامع حدیثی شیعه از کتاب متقدمی چون کتاب سلیم بن قیس^۵ تا من لا یحضره الفقیه^۶ و کتاب‌های متأخرتری همچون بحار الانوار^۷ در مورد امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام به کار رفته و به فراوانی به چشم می‌خورد. البته این روایت

۱. همان، ج ۲، ص ۳۵۹؛ دانش، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، ص ۱۷۱ و ۱۷۲.

۲. افشار، یادگارهای یزد، ج ۱، ص ۴۱۷.

۳. ابن‌خزازه، کفاية الأثر، ص ۳۰۰.

۴. صادقی تورانپشتی، تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران پشت، ص ۶۸.

۵. سلیم، کتاب سلیم، ج ۲، ص ۵۶۵.

۶. ابن‌بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۳.

۷. مجلسی، بحار الانوار، ج ۳، ص ۱۴.

اختصاصی به شیعه ندارد و در طیفی از منابع اهل سنت نیز یافت می‌شود.^۱

علاوه بر دعای حشر با حسنین، در برخی دیگر از سنگ قبور توران‌پشت برای دو بانوی درگذشته یکی به تاریخ ۴۵۵ ق و دیگری ۶۲۶ ق چنین دعا شده است: «... احشرها مع آسیه و مریم فی الاولین و خدیجه و فاطمه فی الآخنین».^۲ گرچه در بادی امر، گرایش شیعی از این جمله احساس نمی‌شود، اما عطف توجه به این نکته که در روایات شیعی، چهار زن برجسته همانا آسیه، مریم، خدیجه و فاطمه معرفی شده‌اند^۳ این گرایش را بیشتر نمایان می‌سازد. این در حالی است که در جوامع روایی اهل سنت، شخصیت عائشه محوری است تا جایی که بابتی برای فضایل او در بسیاری از کتب صحاح و سنن یافت می‌شود.^۴ در این تقابل، توجه به بار ارزشی کلمات نیز شایان توجه است؛ باب اختصاص یافته به چهار بانوی نامبرده در کتب اهل سنت «مناقب» نام گرفته، اما برای عائشه از واژه «فضل» استفاده شده که بار ارزشی فزون تری دارد.^۵ که این خود تفاوت دیدگاه اهل سنت و شیعه در مورد زنان برگزیده را نمایان می‌کند. نظر به این دانسته‌ها معلوم می‌شود که احتمالاً سازندگان این سنگ قبور، گرایش شیعی داشته‌اند. توجه به اسامی صاحبان قبور نیز نشان می‌دهد که با نام‌ها و عناوینی شیعی مواجه هستیم. یکی از این دو زن «سیده فاطمه بنت سید ابوالبرکات» و دیگری «سکینه بنت حسین» نام داشته است.^۶ احتمال گرایش شیعی در پس انتخاب این جمله دعایی آنگاه قوت بیشتری می‌یابد که بدانیم بر سنگ قبر بانویی به نام «عائشه» چنین دعایی حک شده است: «... واحشرها مع [ازواجه] الطاهرات المتطهرات من اهل بیت محمد...».^۷ مسلماً آرزوی حشر با چهار بانوی برگزیده در تقابل با آرزوی حشر با مطلق زنان پیامبر بیانگر تفاوت گرایش‌های مذهبی است.

۷. توسل به ائمه علیهم‌السلام

توسل نیز که در شمار باورهای راسخ و عمیق شیعه است، در کتیبه‌های پیشاصفوی خطه یزد دیده می‌شود. برای نمونه در کتیبه سر در شرقی مسجد جامع یزد به تاریخ ۸۱۹ ق برای پادشاه عصر، شاهرخ تیموری چنین دعا شده است: «... خلد الله سبحانه فی دوام العز و الاقبال ملکه و خلافته و سلطانه بحق

۱. ابن ماجه، سنن، ج ۱، ص ۱۳۵؛ ترمذی، سنن، ج ۵، ص ۴۷۳.

۲. صادقی تورانپشتی، تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران‌پشت، ص ۳۴ و ۵۹.

۳. ابن بابویه، الخصال، ج ۱، ص ۲۲۵.

۴. بخاری، صحیح البخاری، ج ۶، ص ۱۴۲؛ مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ص ۱۸۸۷؛ نسائی، السنن، ج ۵، ص ۱۰۳.

۵. همان، ص ۹۵ - ۹۳.

۶. صادقی تورانپشتی، تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران‌پشت، ص ۳۴ و ۵۵.

۷. همان، ص ۶۹.

محمد و آله الطیبین الطاهرین سیما امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام». ^۱ مضمون این دعا آن است که خداوند سبحان به حق پیامبر و خاندان طاهرینش خصوصاً حضرت علی علیه السلام، پادشاهی، خلافت و سلطنت شاهرخ^۲ را با عزت و اقبال جاودان سازد.

در نمونه‌ای دیگر، بر سنگ قبر «شیخ علی‌شاه بن ابی‌بکر شاه بن دادا محمد» به تاریخ ۷۶۶ ق در بندرآباد نیز شعری به خط کوفی کتابت شده که مضمون آن توسل به ائمه است: «بحرمت سه محمد بحق چهار علی / بدو حسن بحسین بموسی و جعفر»^۳ این بیت بخشی از رباعی شهاب کاشی است که ابیات آن به طور کامل از این قرار است:

مرا بده تو خدایا در این خجسته سفر هزار مایه شادی و فتح و نصر و ظفر
بحرمت سه محمد بحق چار علی بدو حسن بحسین و بموسی و جعفر^۴

۸. نمود تشیع از گذر نام‌ها و عناوین

بررسی و تحلیل نام‌ها و عناوین امروزه به یکی از علایق محققین در حوزه‌های مختلف علوم انسانی تبدیل شده است. نام‌شناسی در حوزه مطالعات تاریخی نیز بسیار سودمند است و می‌توان با این روش بسیاری از داده‌های تاریخی را مورد تحلیل قرار داد. شیوه نامگذاری از عواملی همچون جغرافیا، زبان، دین و زمان تأثیر می‌پذیرد. نام‌ها علاوه بر اینکه موجب تشخیص افراد، اشیاء و اماکن از یکدیگر می‌شوند، از کارکردهای مذهبی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی، زبان‌شناسی، سندشناسی، باستان‌شناسی و ... نیز برخوردارند و با بررسی آنها می‌توان به نتایجی مهم و کاربردی دست یافت. نام‌ها در طول تاریخ به دلایلی همچون مهاجرت، قدرت‌گیری سلسله‌ای خاص، سیطره فرهنگی و تحولات مذهبی دچار تغییر بوده‌اند که می‌توان با بهره‌گیری از نام‌شناسی به رصد این تغییرات پرداخت.^۵

۱. افشار، *یادگارهای یزد*، ج ۲، ص ۱۲۶، ۹۵۵ و ۹۵۹.
۲. لازم به ذکر است که در دوره شاهرخ تیموری، تشیع در ایران با فراغ بال گسترش پیدا کرد. یکی از عوامل تأثیرگذار در رشد تشیع در این دوره به همسر شاهرخ، «گوهر شاد آغا» برمی‌گردد که خود از خاندان سادات به‌شمار می‌رفت. جالب آنکه خواهر این بانو، فاطمه خاتون ملقب به ستی فاطمه همسر حاکم یزد، امیر جلال‌الدین چقماق شامی بود. نتیجه این پیوند خانوادگی را می‌توان در ساخت بناهای عام‌المنفعه و احداثات زیاد توسط ستی فاطمه در یزد دانست که طبعاً اثرگذاری فرهنگی و مذهبی را هم به‌دنبال داشته است. (ن. ک. قدوسی، «از اقتدار تا آبادانی (نگاهی به شخصیت و احداثات ستی فاطمه: بانوی تیموری یزد)»، در *مجموعه مقالات سمینار بین‌المللی زن در تاریخ اسلام*، ص ۴۰۲ - ۳۹۲) متن این کتیبه توسط آقای عمادالدین شیخ‌الحکامی بازخوانی شده است.
۳. ن. ک. وفایی و مرادی، «بررسی سفینه انیس الخلوۃ و جلیس السلوة»، *نامه بهارستان*، ش ۱۷، ص ۱۱۰.
۴. برای اطلاعات بیشتر درباره‌ی فواید نام‌شناسی در پژوهش‌های تاریخی ن. ک. شیخ‌الحکامی و رضوان، «دانش نام‌شناسی و پژوهش‌های علوم تاریخی». *پژوهش‌های علوم تاریخی*، ش ۲، ص ۱۶۶ - ۱۴۳.

یکی از فواید نام‌شناسی تشخیص‌گرایش‌های مذهبی افراد از گذر تحلیل نام‌ها و عناوین است. بر این پایه می‌توان به سراغ نام‌های مذکور در کتیبه‌های یزد رفت و بر آن بود تا گرایش به تشیع را بر اساس نام‌ها و عناوین بررسی کرد. البته انجام مطالعه‌ای جامع و دقیق در این باره خود موضوع مقاله‌ای مجزاست که می‌بایست بر اساس روش‌های آماری صورت پذیرد. با این وجود برخی نام‌های مذکور در کتیبه‌ها از چنان دلالت شیعی آشکاری برخوردارند که حتی می‌توان بدون استفاده از روش‌های آماری نتایج آن را قابل اتکا دانست. مهمترین نام‌ها و عناوینی که در کتیبه‌های یزد گرایش به تشیع را نشان می‌دهد، عنوان «سید» و القابی همچون «حسینی»، «علوی»، «موسوی» و «حسنی» است که بر کتیبه‌های متعددی به چشم می‌خورد. تا بدانجا که به کتیبه‌های پیشاصفوی یزد دست یافته‌ایم عنوان «سید» بر ۸ کتیبه، لقب «حسینی» بر ۶ کتیبه، «علوی» بر ۵ کتیبه، «حسنی» بر ۲ کتیبه و «موسوی» بر ۱ کتیبه دیده می‌شود.

لازم به ذکر است که یکی از عوامل مهم در گرایش مردم یزد به مذهب شیعه امامیه، مهاجرت سادات از قرون نخست هجری به خطه یزد بوده است. شاید دلیل این امر را بتوان به هجرت تاریخی حضرت رضا علیه السلام از مسیر یزد و مهاجرت گروه‌هایی از سادات به همراه ایشان برگرداند. همچنین تسامح مأمون خلیفه عباسی در قبال علویان را می‌توان عامل دیگری برای مهاجرت سادات به ایران و به تبع یزد در نظر گرفت.^۱ در برخی از دوره‌های تاریخی سادات در یزد به مقام‌های حکومتی نیز دست یافته‌اند. مثلاً گروهی از سادات موسوی در یزد و ابرقو مقام والایی نقابت را نسل به نسل حفظ نمودند.^۲

نتیجه

نوشتار حاضر کوشید بر اساس کتیبه‌ها، رونق و نفوذ مذهب تشیع در میان مردمان خطه یزد در روزگار پیشاصفوی را بررسی کند. کتیبه به‌عنوان یک شاهد مادی اگرچه اطلاعات جامع و گسترده‌ای در اختیار نمی‌گذارد، اما از آن جهت که به احتمال بسیار از روزگار ساختش تا کنون به صورت دست‌نخورده باقی مانده، اطمینان زیادی به صحت اطلاعات برآمده از آن وجود دارد. قدیمی‌ترین نمونه‌های بازنمود فرهنگ تشیع در یزد به صلواتی کتابت شده مورخ ۴۰۵ ق و ذکر نام پنج تن در کتیبه‌ای مورخ ۴۲۳ ق باز می‌گردد. اما شاید مهمترین کتیبه در خطه یزد که می‌توان در آن بازنمودی از مذهب تشیع را بازجست، لوح محراب قدمگاه فرشاه به تاریخ ۵۱۲ ق است. در این کتیبه صلوات بر چهارده معصوم علیهم السلام حکاکی

۱. در این باره ن. ک. اسماعیلی و منتظرالقائم، «تاریخ تشیع در یزد از آغاز تا قرن هفتم»، فصلنامه علمی شیعه‌شناسی، ش ۳۷، ص ۲۳۴ - ۲۰۱.

۲. ن. ک. کمال‌الدینی، «تحقیق در احوال و آثار سادات عریضی یزد»، فصلنامه شیعه‌شناسی، ش ۶۲، ص ۱۶۵.

شده و افزون بر آن، کتابت آیه‌هایی همچون مودت، تطهیر و ولایت، عقاید شیعه همچون لزوم محبت اهل بیت، عصمت و ولایت ائمه را آینگی می‌کند.

علاوه بر لوح فراشاه، صلوات بر ائمه اطهار علیهم‌السلام گاه همراه با نام حضرت زهرا علیها‌السلام و گاه همراه با نام حضرت خدیجه علیها‌السلام بر کتیبه‌های متعدد دیگری در میانه سده‌های ششم تا نهم در یزد برجای مانده و تعداد آن به ۲۰ مورد می‌رسد.

افزون بر آیات قرآنی لوح فراشاه، آیات دیگری همچون آیه سقایة الحاج و آیات سوره مبارک انسان نیز بر کتیبه‌های پیشاصفوی یزد دیده می‌شود که در شأن ائمه نازل شده‌اند.

احادیث شیعی، جمله «علی ولی الله»، نام ائمه، دعای محشور شدن با امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام و توسل به ائمه علیهم‌السلام از دیگر مضامین به کار رفته در کتیبه‌هاست که گرایش‌های شیعی مردمان خطه یزد در دوران پیشاصفوی را نشان می‌دهد. همچنین لوح مزارهای متعددی در یزد برجای مانده که نام‌شناسی آنها نشان می‌دهد سادات بسیاری در این منطقه می‌زیسته و نشردهنده محبت اهل بیت علیهم‌السلام بوده‌اند. مجموع این شواهد نشان می‌دهد دست‌کم عده زیادی از ساکنان یزد قبل از برآمدن صفویه، به عقاید شیعی گرایش داشته و این یادمان‌های فرهنگی بر اثر محبت آنها به اهل بیت علیهم‌السلام و علاقه به خاندان رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پدید آمده است.

پیوست (۲)

صلوات بر چهارده معصوم علیهم‌السلام، آیه‌های تطهیر، مودت و ولایت در لوح محراب قدمگاه فراشاه، مورخ ۵۱۲ ق

پیوست (۱)

صلوات بر دوازده امام علیهم‌السلام و حدیث غدیر در کتیبه مسجد شاه ولی تفت، مورخ ۸۸۹ ق (تصویر از سید مهدی مهدوی)

پیوست (۳)

صلوات بر چهارده معصوم علیهم السلام و آیه تطهیر در لوح قدمگاه توران پشت، مورخ ۵۴۷ ق (محفوظ در گالری فریر واشنگتن)

پیوست (۴)

صلوات بر چهارده معصوم علیهم السلام و حضرت خدیجه رضی الله عنها در سنگ قبری در بنادک سادات، مورخ ۸۷۹ ق (تصویر از سید مهدی مهدوی)

پیوست (۵)

حدیثی از رسول اکرم صلی الله علیه و آله با موضوع گرمی داشت ذریه ایشان در شمسه سقف ایوان مدرسه شمسیه یزد، مورخ ۷۳۳ ق (تصویر از سید مهدی مهدوی)

پیوست (۶)

شعری منسوب به حضرت علی رضی الله عنه بر سنگ قبری در رودبزان، مورخ ۷۹۵ ق

پیوست (۷)

عبارت «علی ولی الله» بر سنگ قبری در بقعه شیخداد یزد، مورخ ۸۹۳ ق (تصویر از میثم صادقی تورانیپشتی)

پیوست (۸)

توسل به ائمه علیهم السلام بر سنگ قبری در بُندرآباد، مورخ ۷۶۶ ق

پیوست (۹)

«فاطمه، حسن، حسین» در کتیبه‌ای مورخ ۴۲۳ ق (فروخته شده در حراج کریستیز به تاریخ ۲۴ سپتامبر سال ۲۰۲۰ م)

پیوست (۱۰)

«علی، حسن، حسین» در شمشه گنبدخانه مدرسه شمشیه یزد، مورخ ۷۳۳ ق (ترسیم و بازسازی از علی محمد سرداری)

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، *الاهمالی*، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، *الخصال*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جماعة المدرسين، ۱۴۱۶ ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، *عیون اخبار الرضا*، تصحیح مهدی لاجوردی، تهران، جهان، ۱۳۷۸ ق.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، *من لا یحضره الفقیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۵. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، *سفرنامه / رحله*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹ ش.
۶. ابن خزاز قمی رازی، علی بن محمد، *کفاية الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثنی عشر*، قم، بیدار، ۱۴۰۱ ق.
۷. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، *مناقب آل ابی طالب*، قم، علامه، ۱۳۷۹ ش.
۸. ابن ماجه، محمد بن یزید، *سنن*، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۸ ق.
۹. ابوالفتح رازی، جمال‌الدین حسین، *روض الجنان*، به کوشش محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. اسماعیلی، علی اکبر و اصغر منتظرالقائم، «تاریخ تشیع در یزد از آغاز تا قرن هفتم»، *فصلنامه علمی شیعه‌شناسی*، ش ۳۷، ۱۳۹۱ ش.
۱۱. افشار، ایرج، *یادگارهای یزد*، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۷۴ ش.
۱۲. امینی، عبدالحسین، *الغدیر فی الكتاب و السنة و الأدب*، قم، مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۶ ق.
۱۳. امینی‌زاده، علی و محمدعلی رنجبر، «تسنن دوازده امامی خراسان (در سده‌های هشتم و نهم)؛ زمینه‌ها و علل»، *شیعه‌شناسی*، ش ۵۷، ۱۳۹۶ ش.
۱۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، *صحیح البخاری*، قاهره، وزارة الاوقاف، لجنة إحياء كتب السنة، ۱۴۱۰ ق.
۱۵. بلر، شیلا، *نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین*، ترجمه مهدی گلچین عارفی، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۴ ش.
۱۶. پاکتچی، احمد، *روش‌شناسی تاریخ*، تنظیم و ویرایش صالح زارعی، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۲ ش.
۱۷. ترمذی، محمد بن عیسی، *سنن*، قاهره، دار الحدیث، ۱۴۱۹ ق.

۱۸. جعفریان، رسول، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*، تهران، نشر علم، ۱۳۸۸ ش.
۱۹. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، *شواهد التنزیل*، به کوشش محمدباقر محمودی، قم، مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۴۱۱ ق.
۲۰. حلی، حسن بن یوسف، *نهج الحق و کشف الصدق*، بیروت، دارالکتاب اللبنانی، بی تا.
۲۱. حویزی، عبدعلی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۲۲. خزاز رازی، علی بن محمد، *کفاية الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثنی عشر*، به تصحیح و تحقیق عبداللطیف حسینی کوهکمری، قم، بیدار، ۱۴۰۱ ق.
۲۳. خصیبی، حسین بن حمدان، *هدایة الكبرى*، بیروت، البلاغ، ۱۴۱۹ ق.
۲۴. خوئی، میرزا حبیب‌الله، *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة*، به تصحیح ابراهیم میانجی، تهران، مکتبة الاسلامیة، ۱۴۰۰ ق.
۲۵. دانش یزدی، فاطمه، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، تهران / یزد، سبحان نور با همکارى میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهر تاریخی یزد، ۱۳۸۷ ش.
۲۶. راد، علی، *نور قرآن از نظریه تا تفسیر*، قم، دار الحدیث، ۱۳۹۵ ش.
۲۷. رحیم‌دل میبدی، طیبه، «بررسی تاریخی ورود اسلام و تشیع به یزد»، *معرفت*، شماره ۱۵۶، ۱۳۸۹ ش.
۲۸. زمخشری، محمود، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
۲۹. سعیدی زاده، رسول، «قدمگاه‌های منسوب به امام رضا علیه السلام در ایران»، *وقف میراث جاویدان*، شماره ۷۹ و ۸۰، ۱۳۹۱ ش.
۳۰. سلیم بن قیس هلالی، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، تحقیق و تصحیح محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم، الهادی، ۱۴۰۵ ق.
۳۱. سماهیجی، عبدالله بن صالح، *الصحیفة العلویة و التحفة المرتضویة*، تحقیق و ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۶ ق.
۳۲. شوشتری، قاضی نورالله، *احقاق الحق و ازهاق الباطل*، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
۳۳. شیخ الحکمایی، عماد الدین و رامینا رضوان، «دانش نام‌شناسی و پژوهش‌های علوم تاریخی». *پژوهش‌های علوم تاریخی*، ش ۲، ۱۳۹۸ ش.
۳۴. صادقی تورانپشتی، میثم، *بانک کتیبه‌های اسلامی استان یزد*، طرح پژوهشی زیر نظر عماد الدین شیخ الحکمایی، تهران، مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، ۱۴۰۱ ش.

۳۲ □ فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دوره ۱۴، تابستان ۱۴۰۲، ش ۵۱

۳۵. صادقی تورانپشتی، میثم، **تحلیل آیات قرآنی به کار رفته در کتیبه‌های توران پست و نسبت آن با جریان‌های مذهبی**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر احمد پاکتچی، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشکده الهیات، گروه علوم قرآن و حدیث، ۱۳۹۶ ش.
۳۶. طبرسی، احمد بن علی، **الاحتجاج علی اهل اللجاج**، تصحیح محمدباقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۳۷. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۳۸. طوسی، محمد بن حسن، **تلخیص الشافی**، قم، المحبین، ۱۳۸۲ ش.
۳۹. طوسی، محمد بن حسن، **مصباح المتجهد و سلاح المتعبد**، بیروت، مؤسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۱ ق.
۴۰. عیاشی، محمد بن مسعود. **کتاب التفسیر**، تهران، چاپخانه علمیه، ۱۳۸۲ ق.
۴۱. غزّی، عبدالحلیم، **الشهادة الثالثة المقدسة**، بیروت، دار القاری، ۱۴۲۳ ق.
۴۲. فخر رازی، ابو عبدالله، **مفاتیح الغیب**، بیروت، دار احیاء تراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۴۳. فدوی، سید محمد و حامد زارع، «بررسی تطبیقی کتیبه‌ها و نقوش تزئینی دو محراب گچبری مسجد جامع و بقعه پیر حمزه سیزه‌پوش (عزیزالدین نسفی) ابرکوه استان یزد»، **نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی**، ش ۱، ۱۳۹۴ ش.
۴۴. قدوسی، نغمه، از اقتدار تا آبادانی (نگاهی به شخصیت و احداثات ستی فاطمه؛ بانوی تیموری یزد)، **مجموعه مقالات سمینار بین‌المللی زن در تاریخ اسلام**، به کوشش زهت احمدی، تهران، کویر، ۱۳۹۲ ش.
۴۵. قزوینی رازی، عبدالجلیل، **النقص**، تصحیح سید جلال‌الدین حسینی ارموی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۸۵ ش.
۴۶. قوچانی، عبدالله، **بررسی کتیبه‌های بناهای یزد**، تهران، پژوهشکده زبان و گویش با همکاری اداره کل امور فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.
۴۷. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، قم، دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۴۸. کمال‌الدینی، سید محمدباقر، «تحقیق در احوال و آثار سادات عریضی یزد»، **فصلنامه شیعه‌شناسی**، ش ۶۲، ۱۳۹۷ ش.
۴۹. کوفی، فرات بن ابراهیم، **تفسیر فرات الکوفی**، تحقیق محمد کاظم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۰ ق.

۵۰. لیثی واسطی، علی بن محمد، **عیون الحکم و المواعظ**، به تصحیح و تحقیق حسین حسنی بیرجندی، قم، دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش.
۵۱. مجدزاده صهبا، جواد، «دروازه نهصد و سی ساله»، **مجله یادگار**، ش ۳، ۱۳۲۳ ش.
۵۲. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، **بحار الانوار**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۵۳. مسلم بن حجاج، **صحیح مسلم**، تصحیح محمدفؤاد عبدالباقی، قاهره، دار الحدیث، ۱۴۱۲ ق.
۵۴. مفید، محمد بن محمد، **الافصاح فی الامامة**، قم، المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید، بی تا.
۵۵. مفید، محمد بن محمد، **المسائل العکبریة**، به تصحیح علی اکبر الهی، قم، المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید، ۱۴۱۳ ق.
۵۶. میدی، حسین بن معین الدین، **دیوان امیرالمؤمنین**، ترجمه مصطفی زمانی، قم، دار نداء الإسلام، ۱۴۱۱ ق.
۵۷. نسائی، احمد بن علی، **السنن الکبری**، تحقیق عبدالغفار سلیمان بنداری، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۱ ق.
۵۸. نیک پور، صادق، **قدرت کتیبه در معماری**، تهران، ارباب قلم، ۱۳۹۵ ش.
۵۹. هنرفر، لطف الله، **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**، اصفهان، کتابفروشی ثقفی، ۱۳۵۰ ش.
۶۰. وفایی، محمدافشین و ارحام مرادی، «بررسی سفینه انیس الخلوۃ و جلیس السلوة»، **نامه بهارستان**، دفتر ۱۷، ۱۳۸۹ ش.
61. Howel, Martha C. and Prevenier, Walter, From Reliable Sources: *An Introduction to Historical Method*, Cornell University Press, 2001.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی